

**Фабрикування "Польської організації Військової":
"Одеські справи"**

На історичну долю радянського суспільства в 30-ті роки ХХ століття припало чимало трагічних подій — розкуркулення селянства й виселення хліборобів з рідних домівок, голодомор, політичне переслідування усіх верств суспільства. Від цих карально-репресивних заходів постраждали усі без винятку національні меншини, у тому числі й ті, які проживали в Одеській області. Значних втрат зазнало також польське населення — про це красномовно свідчать матеріали, опубліковані в серії книг "Одеського мартирологу"¹.

Органи ДПУ-НКВС на догоду вищому керівництву фабрикували так звані "контрреволюційні організації". Поляків найчастіше оголошували членами "Польської організації військової". Слід зазначити, що це свавілля відбувалось в умовах загального фізичного й морального виснаження більшості населення країни, злочинної бездіяльності й розгубленості місцевих чиновників, цілеспрямованого наступу владних структур на самобутній розвиток національних меншин, у тому числі й польської.

Архівні матеріали досліджуваного періоду дають змогу простежити процес наростання в суспільстві атмосфери страху й шпигуноманії. У першу чергу, неблагонадійними ставали люди, які мали іноземне підданство, певну національність й відвідували іноземне консульство, звертались до родичів й різних благодійних організацій за кордоном з проханнями надати їм матеріальну допомогу, належали до певних верств та професій. Таких людей піддавали прискіпливій перевірці на предмет лояльності до влади. Наведемо декілька характерних прикладів.

Одеське облуправління НКВС 10 вересня 1934 р. направило до однойменного облвиконкому форму звіту, згідно якої там мали систематизувати та подати інформацію щодо працівників апарату, які були підданими іноземних держав².

В другій половині 1935 р. районні партійні комітети, посилаючись на директиву Одеського обкому КП(б)У від 22 серпня 1935 р., звітували про виявлених в процесі перевірки партійних квитків іноземнопідданих, політемігрантів та перебіжчиків³.

У 1935 р. в Одеській міській парторганізації склали список членів КП(б)У — поляків за національністю у кількості двохсот осіб⁴.

В інформаційному зведенні "Про перебіг перевірки партійних документів у Миколаївській міській парторганізації станом на 10 серпня 1935 р." про одного з її членів відзначалось наступне: "Камінський

Володимир Вікторович — начальник групи цехів заводу "61". Обвинувачується у приховуванні своєї національності, сам поляк, а всюди писав, що українець. Брат Камінського емігрував з білими за кордон [...] Камінський має тісний зв'язок з братом, листування і особисті розмови під час приїзду брата в м. Одесу на закордонному пароплаві"⁵.

Протягом липня-серпня 1935 р. секретар Херсонського міському КП(б)У Григор'єв звітував перед обласним керівництвом: "У нас виникають сумніви щодо ряду членів партії, у яких ми квитків не брали, але їх особистість та минуле з'ясовуємо, в тому числі й по лінії НКВС. Це наступні особи:

Скобеєв В. І., директор Винорозсадника — рідні за кордоном;

Стамблер С. Д., сам з Польщі, рідні там;

Вишня Г. Я., поляк, працює в с[ільсько]-г[осподарській] колонії ПТУ, викликає підозру через польське походження. Перевіряє НКВС."⁶ Виникли сумніви й щодо мешканця міста Херсона Юзефовича, який, уникаючи політичного переслідування на батьківщині, емігрував до СРСР, не отримавши на це санкції Комуністичної партії Польщі. "Все це й інші дані, — розмірковував далі партійний функціонер, — говорить про те, що він неспроста перейшов до нас. Є підозри в шпигунстві. Перевіряємо, запросили польсекцію Комінтерну"⁷.

У серпні 1935 р. співробітники особливого відділу УДБ НКВС УСРР підрахували, що в частинах Українського військового округу знаходиться 1077 поляків та підняли питання про створення спеціальної комісії для негласної перевірки всіх "військовослужбовців-націоналів" й доцільності їх подальшого перебування в армії⁸.

Значною мірою вказані дії влади були зумовлені тим, що поляки не підтримували її політику, виявляли реальний інтерес до життя в Польщі, отримували матеріальну допомогу з-за кордону й прагнули емігрувати у пошуках кращої долі. Водночас, події на міжнародній арені й відносини СРСР з іноземними країнами також впливали на ставлення влади до свого населення. З перемогою в Німеччині націонал-соціалістів, представників національних меншин починають підозрювати у симпатіях до них. Перш за все, до потенційних шпигунів потрапили німці та поляки. Тож, можна припустити, що обвинувачення у причетності до "ПОВ" стали універсальним приводом для звільнення підозрілих поляків з роботи навчання чи служби, виключення з лав Комуністичної партії й конфіскації їхнього майна, позбавлення виборчого права й відмови у обміні паспорта, заборони проживати у режимних місцевостях й кримінального переслідування.

Проблема політичних репресій щодо польського населення в Україні здобула в українській історіографії ґрунтовне висвітлення, чимало зусиль доклали учені для з'ясування механізмів фабрикування так званого

керівного ядра "Польської організації військової" та деяких її філій, розкриття трагічних доль здебільшого знаних та впливових у суспільстві людей⁹. Проте ще залишається чимало малодосліджених питань, серед них й вивчення життєвого шляху пересічних поляків — мешканців різних регіонів України, котрі під тиском слідчих змушені були оговорити себе та близьких. Дослідити проблему повністю, докладно й у всіх необхідних аспектах неможливо й досі: значна частина архівів радянських спецслужб з матеріалами про репресії залишається закритою, існуючі відомості як про державну репресивну політику в цілому, так і про долі репресованих поки ще далеко не повні. Тому важливим науковим завданням кожної публікації, присвяченої цій проблематиці, є введення нової, раніше засекреченої інформації, її наукове осмислення й увічнення пам'яті репресованих.

В даній статті зроблено спробу евристичним шляхом виявити якомога більше так званих "одеських учасників" "Польської організації військової" періоду 1933-1936 років, дослідити механізм фабрикування кримінальних справ на цих людей, охарактеризувати методи слідства й репресивні рішення, а також з'ясувати подальші долі засуджених й розкрити процес їх реабілітації. На відміну від двох наступних років, вказаний хронологічний період є маловисвітленим на регіональному рівні й потребує більш детального розгляду¹⁰.

Джерельну базу дослідження становлять документи секретного діловодства секретаріату КДБ УРСР, протоколи засідань судової трійки при колегії ДПУ УСРР та архівно-слідчі справи на репресованих.

За архівними матеріалами, черговий сплеск арештів за справою "ПОВ" припав на 1933 рік¹¹. В розгортанні цього резонансного процесу Одеське ДПУ брало активну участь й швидко знаходило "фашистських агентів" серед місцевого польського населення. Підтвердження цьому міститься в доповідній записці очільника ДПУ УСРР, В. Балицького під промовистою назвою "Про ліквідацію контрреволюційної організації ПОВ", направленої наприкінці 1933 р. секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору. У ній розкрито обставини створення "ПОВ", охарактеризовано основні напрямки її діяльності й названо лідерів. Вказана організація, начебто, мала на меті відторгнення від Радянського Союзу України та Білорусії з подальшим утворенням під протекторатом Польщі федерації цих трьох держав. В своїй діяльності "ПОВ" тісно блокувалась з "Українською військовою організацією". Й насамкінець Балицький відзначив: "Нині викриті і ліквідуються відгалуження на Харківщині, Київщині, Поділлі, Одещині, Волині і Мархлевському районі. Заарештовано 123 людини, з них — членів та кандидатів партії — 31 осіб"¹². Згідно оперативної звітності транспортного відділу ДПУ УСРР в 1934 році у місті Одесі "ліквідувалось" відгалуження "ПОВ" на об'єктах водного й

залізничного транспорту. Зокрема, була "викрита диверсійна ячейка на Одеському залізничному вузлі, яка мала на меті вчинення диверсій з моменту початку війни"¹³.

На сьогодні неможливо з'ясувати скільки всього кримінальних справ, групових та одиночних, було сфабриковано в Одеському облуправлінні ДПУ. Ймовірно, що арешти другої половини 1933 р. вилились в групову слідчу справу № 10686. Поки що невідомо, скільки всього людей за нею проходило, але на розгляд позасудового органу були подані матеріали на дев'ятнадцять осіб. Ось їхні прізвища — Петро Бороденко (він же — Стефан Шпичек), Олександр Мікевич, Домінікій Врублевський, Броніслава Глинська, Марцель Турчинський (він же — Турек), Йосип Лещинський, Ян Зелінський, Максиміліан Сохацький, Ісідор Коваль, Марія Мединська, Генріх Гродський, Мечислав Вонарський, Пилип Ясинський, Станіслава Мулько-Шульц, Ганна Лозинська-Штан, Галина Маєвська, Георгій Попович, Яніна Мірато та Станіслав Новак.

Згідно постанови судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 28 лютого 1934 р., більшість з них мали відбувати покарання у виправно-трудовах таборах (ВТТ) строком від 3 до 10 років, С. Мулько-Шульц мали вислати до Казахстану, а для Г. Лозинської-Штан та Г. Маєвської вирок був умовним з подальшим звільненням їх з-під варті. А ось справу на Я. Мірато повернули "на дослідження до особливого відділу УВО і ДПУ УСРР з долученням її до справи Військової групи "ПОВ". Крім поляків, серед репресованих були єврейка та українець, а національність І. Ковалю не вказана. Їх віковий діапазон коливався від 50-ти до 21-го року, вони були уродженцями Польщі, Білорусії й Росії, а також Київської, Вінницької й Одеської областей. Переважна більшість людей були службовцями й виключеними з лав Комуністичної партії. Слід відзначити, що паралельно із винесенням вироків "одеським членам" "ПОВ", той же позасудовий орган розглядав матеріали на її "учасників" надіслані секретно-політичним відділом ДПУ УСРР, київським та вінницьким облуправлінням ДПУ¹⁴.

Тоді ж, фабруючи справу 1933 р., одеські слідчі здобули прізвища родичів, друзів, колег підслідних, що у майбутньому суттєво спрощувало їхню репресивну діяльність. Так, приміром, на допиті від 10 грудня 1933 р. М. Турчинський показав, що особисто завербував до "ПОВ" П. Кропивницького¹⁵. Остання обставина стала фатальною не лише для названої особи, а й для чималої кількості його співвітчизників. Адже Петро Кропивницький до арешту 29 грудня 1933 р., здобував освіту в навчальних закладах Москви та Одеси, працював на багатьох роботах, був членом Комуністичної партії та декілька разів одружувався. Доля зводила його з багатьма людьми і в слідчому ізоляторі він пригадав усіх. Одеські

слідчі підшивали копії протоколів його допитів до кожної наступної слідчої справи, а численні клопотання підслідних й судових органів про виклик засудженого з таборів для проведення з ним очної ставки постійно ігнорували. Малоймовірно, що викривальних показань Петра Антоновича боялись, скоріш за все, органи правосуддя не хотіли марнувати часу на "безперспективну" справу. Водночас, протоколи допитів П. Кропивницького свідчать про те, що він визнав себе польським шпигуном й учасником "Польської організації військової" за завданнями якої, нібито, був перекинутий в СРСР для проведення шкідницької діяльності (ст. 54–6 КК УСРР). Очевидно, що його змусили оговорити себе. З проведених у 1934 р. допитів, перші дев'ять містять інформацію про час їх завершення. Наведемо її повністю. Отож, січневі допити закінчувались:

- від 9 січня — о першій годині 10 січня;
- від 10 — за 25 хвилин на першу годину 11 січня;
- від 11 — в 15.30 того ж дня.

Лютневі:

- від 5 лютого — о другій годині 6 лютого;
- від 7 — о 17.00 того ж дня;
- від 8 — о пів на другу годину 9 лютого;
- від 9 — о першій годині 10 хвилин 10 лютого;
- від 10 — о другій годині 11 хвилин 11 лютого;
- від 11 — о 24 годині.

Як і було заведено, на першому допиті підслідний розповів про себе. Народився він у 1899 р. в селі Кучіно Белостокського повіту Гродненської губернії у родині малоземельних селян-бідняків. Крім нього, в сім'ї було ще шість братів та одна сестра. Один із братів ще до Першої світової війни виїхав до Америки, інший, Олександр — до радянської держави, де обіймав відповідальні посади. Він був комуністом, останнім часом завідував польським рабфаком в місті Одесі й у 1932 р. помер від туберкульозу. Всі інші родичі мешкали в Польщі та займались сільським господарством. Радянський кордон Петро Кропивницький перейшов нелегально в 1922 р., уникаючи відбуття тюремного ув'язнення на батьківщині за дезертирство з армії. На той час він отримав листа від рідного брата з Мінська. Опинившись в СРСР, завдяки братовій протекції був направлений до Військової школи червоних комунарів ім. Й. Уншліхта в Москві, в якій провчився з 1922 по 1926 рр. Однак був відрахований за станом здоров'я. За порадою лікарів переїхав до південного міста й декілька місяців навчався в Одеському інституті інженерів водного транспорту на рабфаці, працював у міліції, матросом на пароплавах, різноробчим на заводі ім. Жовтневої революції, перед арештом обіймав

посаду парторга в колгоспі ім. Г. Петровського у селі Вільшанка Савранського району Одеської області. Під час наступних виснажливих допитів, він назвав прізвища "спільників" по різних періодах трудової діяльності. Так, на допиті від 13 лютого 1934 р., Петро Антонович "пригадав", що у 1931 р. поступив матросом на пароплав "Туркмен" й виконуючи завдання з вербовки членів "ПОВ" почав приглядатись до екіпажу. Увагу привернув Франц Францевич Крисевич — старший механік: "[...] Це був єдиний поляк на пароплаві. Познайомившись, Крисевич розпізнав у мені поляка і з перших розмов зі мною виявив себе як польський патріот [...]"¹⁶ Чоловік показав, що в подальшому завербував Ф. Крисевича до "Польської організації військової".

Незважаючи на явну недоведеність вини обвинуваченого, судова трійка при Колегії ДПУ УСРР, 21 травня 1934 р., постановила ув'язнити П. Кропивницького до ВТТ на 10 років. Покарання відбував спочатку в місті Новосибірську, пізніше переведений до Красноярського краю. В серпні 1946 р. звільнений та за розпорядженням влади мав виїхати до Воронежської області. Однак він до березня 1947 р. мешкав у місті Канськ, пізніше виїхав на роботу до колгоспу, що в Дзержинському районі Красноярського краю, в грудні 1948 р. повернувся до Одеси, влаштувався пічником на завод ім. Жовтневої революції, отримав невеличку кімнату на його території, де й проживав.

Проте спокійне життя незабаром скінчилось. На початку березня 1950 р. Управлінням міністерства державної безпеки по Одеській області був знову заарештований. В постанові на обшук та арешт від 6 березня 1950 р. старший оперуповноважений 1 відділення 2 відділу УМДБ по Одеській області, старший лейтенант Волков відзначив, що П. Кропивницький був нелегально перекинутий на територію СРСР розвідкою однієї з іноземних держав, де проводив активну шпигунську контрреволюційну діяльність, вербував і створював контрреволюційні шпигунські організації в Москві, на промислових об'єктах і водному транспорті в Одесі, організовував і брав особисту участь в диверсіях та шкідництві. Справу за ст. 54-6 КК УРСР направили на розгляд позасудового органу — особливої наради при МДБ СРСР, яка 5 серпня 1950 р. постановила вислати П. Кропивницького як шпигуна на поселення до Джамбульської області Казахської РСР без вказання терміну покарання.

В 1954 р. його звільнили від відбуття поселення й Петро Антонович почав добиватись перегляду справи й відновлення справедливості. Він написав до УМДБ по Одеській області декілька листів, у яких відмовився від своїх показів періоду 1934 р. і пояснив, що на допитах змушений був оговорити себе через застосування до нього засобів фізичного впливу. Під час перегляду матеріалів, військова прокуратура Одеського військового

округу з'ясувала, що слідчу справу періоду 1933–1934 рр. було втрачено. Її частково відновили за допомогою документів з архівної справи оперативного обліку на П. Кропивницького, котра знаходилась на зберіганні в архівному відділі УМДБ по Одеській області. Це копії 11 протоколів допитів підслідного за січень–лютий місяці 1934 р., виписки і протоколи допитів заарештованих по іншій справі — М. Турчинського та Д. Врублевського, довідка ОДПУ БСРР від 21 січня 1934 р. про відсутність компрометуючих матеріалів на братів Кропивницьких — Петра й Олександра і постанова прокурора Одеської області по слідчій справі Кропивницького від 4 квітня 1934 р. Завдяки новим документам можемо більше дізнатись й про трьох репресованих за вище згаданю слідчою справою Одеського облуправління ДПУ № 10 686.

Домінікій Врублевський народився у 1904 р. в Мінську, переїхав в Одесу, мав радянське громадянство. До арешту працював у Центральній робітничій бібліотеці, з 1929 до 1933 рр. — в польському клубі. Заарештований 20 жовтня 1933 року, і в той же день показав, що в "контрреволюційну організацію" був завербований навесні 1932 р. Бороденком. Останній до переїзду в Одесу працював в польській секції Комінтерну в Москві. Також назвав прізвища 23 учасників "ПОВ". А на допиті від 21 січня 1934 р. заявив, що був завербований до організації восени 1930 р. Турчинським, а не Бороденком¹⁷.

Марцель Турчинський народився у 1893 р. у м. Варшаві. На момент арешту — 2 листопада 1933 р. мешкав в Одесі, працював технічним контролером на лісомеблевому заводі. Обвинувачувався в тому, що як член варшавської організації КПП влітку 1928 р. вступив до "ПОВ", за завданнями якої восени 1929 р. прибув до Радянського Союзу для проведення "контрреволюційної роботи". В місті Одесі Турчинський в тому ж році створив осередок "Польської організації військової" для здійснення диверсій та шпигунства¹⁸.

Як склалась подальша доля цих двох чоловіків, невідомо. Реабілітовані: Д. Врублевський — 2 грудня 1958 р., М. Турчинський — 13 березня 1959 р.

Ще один з репресованих — П. Бороденко — вижив й особисто довідався про відновлення свого чесного імені. На допиті від 17 червня 1959 р. він розповів, що емігрував з Польщі, у 30-ті рр. ХХ ст., мешкав в Одесі, працював інструктором польських шкіл. Тут 24 жовтня 1933 р. був заарештований за обвинуваченням у приналежності до "ПОВ" й на 10 років відправлений до ВТТ. В 1948 р. за цю ж "провину" особливою нарадою при НКВС СРСР висланий на поселення. Петро Антонович пригадав: "Відразу по арешті слідчий, прізвище якого не пам'ятаю, заявив, що я повинен визнати себе винним в приналежності до контрреволюційної "Польської організації військової" і дати свідчення про злочинну

діяльність інших осіб. Причому він заявив мені, що мовляв показання "ми від Вас отримаємо з живого чи мертвого". Спочатку я відмовився свідчити через те, що зовсім нічого не знав про існування названої організації, тим більше — не проводив контрреволюційної діяльності. Однак слідчі, прізвища яких не пам'ятаю, почали застосовувати до мене засоби фізичного впливу. В результаті чого, вимушений був підписувати протоколи своїх допитів, в яких слідчий писав все, що йому заманеться"¹⁹.

Внаслідок перегляду одеської справи 2 жовтня 1959 р. П. Кропивницького реабілітували²⁰. Невдовзі Петро Антонович ознайомився із цим рішенням²¹.

Отже, показання П. Кропивницького використовувались слідчими при потребі для подальшого викриття "шпигунів" серед польського населення. Чи всі з названих ним людей потрапили до слідчого ізолятора, достеменно невідомо, нині в одеських архівах виявлено три архівно-слідчі справи, за якими проходили його колега по роботі на флоті, колишня дружина й товариш, а також однокурсник по військовій школі у місті Москві. Всі кримінальні справи фабрикувались в Одеському облуправлінні НКВС паралельно, але першими двома "опікувався" транспортний відділ, а третьою — особливий.

Слідство по справі Франца Крисевича порушив 6 жовтня 1935 р. помічник начальника 4 відділення ТВ УДБ УНКВС по Одеській області, Стрижевський. Чоловіка заіпозрили у тому, що він, як учасник "ПОВ", проводив диверсійну та шпигунську діяльність на водному транспорті (ст. 54-11 КК УСРР)²².

Франц Крисевич народився у 1887 р. у Варшаві, емігрував до Радянського Союзу й осів в Одесі, поляк, громадянин УСРР. На момент арешту — виключений з партії та усунений з посади старшого механіка на пароплаві "Тифліс". В процесі досудового слідства було здійснено ряд технічних перевірок на пароплаві й допитано свідків. Підслідний клопотав про очну ставку з П. Кропивницьким, проте йому відмовлено, а в обвинувальному висновку зазначалось, що Ф. Крисевича повністю викрито показаннями свідків. Його конкретна підривна й розкладницька робота на Чорноморському пароплаванні, начебто, полягала в наступному:

- працюючи старшим механіком на пароплаві "Туркмен", систематично створював зупинки у Тихому океані та Перській затоці, що ледь не зумовило загибель судна;

- коли працював на пароплаві "Чичерін", в 1934 р. за його розпорядженням й безпосередньої участі, був виведений з ладу підйомний кран. Також практикував придбання недоброякісного вугілля, що зумовило псування котлів;

- з переходом на "Тифліс", активізував свою роботу, створив цілий ряд серйозних аварій. Також боровся з парторганізацією пароплава, групував

навколо себе моряків, одним обіцяючи підвищення, інших залякуючи органами НКВС, видаючи себе за таємного співробітника.

Свої "вини" Ф. Кричевич не визнав, та це не вважалося суттєвим. Особлива нарада при НКВС СРСР 1 вересня 1936 р. за шпигунську діяльність постановила ув'язнити його на п'ять років до ВТТ²³. Покарання мав відбувати на Колимі²⁴. Подальша доля репресованого залишається невідомою.

У жовтня 1956 р., дружина та син Франца Кричевича, котрі проживали в Одесі, звернулись до Президії Верховного Суду СРСР з проханням встановити: чи на законних підставах у 1936 р. був ув'язнений їхній чоловік та батько. Розпочався тривалий перегляд справи, в ході якого, 17 грудня 1957 р., було допитано П. Кропивницького²⁵. Він розповів, що не давав показань про належність колеги до "ПОВ", а якщо такі й були в протоколі — то вони написані слідчим, він їх підписував перебуваючи у безтямному стані. Реабілітований Ф. Кричевич 21 січня 1958 р.

Через 10 днів після арешту Франца Кричевича, транспортний відділ заарештував Авеніра Лагуновича, а рівно через місяць, 16 листопада 1935 р. й Ірину Савицьку, мешканців міста Одеси, за обвинуваченням у приналежності до "Польської організації військової"²⁶.

Авенір Лагунович, 1903 року народження, уродженець Польщі, із міщан, білорус, мешканець міста Одеси з 1925 року, одружений. За часи перебування в Одесі працював на заводі ім. Жовтневої революції, служив на флоті, завідував секретно-шифрувальною частиною Радторгфлоту Чорного моря, під час голодомору — на селі, що в Кривоозерському районі Одеської області. Перед арештом працював на пароплаві "Вірменія" пасажирським помічником капітана. Виключений з КП(б)У як учасник "польської контрреволюційної організації".

Ірина Савицька народилась у 1898 р. в місті Вільно у родині службовців, полька, в Одесу прибула у 1917 р., працювала продавцем в магазині Гальперіна, медсестрою в дитячих інтернатах та одночасно в позаурядовій благодійницькій організації — Американській адміністрації допомоги (АРА). У 1924 р. почала відвідувати польський клуб, де проводив заняття Олександр Кропивницький. Спочатку він направив Ірину Антонівну на трьохмісячні курси до міста Києва, а потім викладачкою до польської школи міста Миколаєва, де вона пропрацювала до 1928 р. На момент арешту — медсестра в поліклініці водників. Деякий час перебувала у шлюбі з Петром Кропивницьким, розлучена, безпартійна.

Слід зазначити, що їх арешти планувались ще у першій половині 1934 р., проте не відбулись за невідомих причин. Транспортний відділ УДБ УНКВС по Одеській області дослідивши у квітні 1936 р. літерну справу "ПОВ" з'ясував, що "на арешт Савицької вже навіть була санкція ТВ ДПУ УСРР (за № 137616 від 17 березня 1934 р.)"²⁷. Можливо, це було пов'язано із деяким послабленням

репресій за цією резонансною справою. Натомість, наприкінці 1935 - на початку 1936 рр. їх слідча справа почала стрімко поповнюватись новими прізвищами. Зрештою, 23 лютого 1936 р. оперуповноважений, лейтенант держбезпеки Іван Лунев, розглянув слідчі матеріали по справі № 24172, за якою проходило вже 62 особи і постановив матеріали щодо А. Лагуновича й І. Савицької виділити в окреме провадження.

По завершенні досудового слідства матеріали на двох людей були передані до спеціальної колегії Водно-транспортного суду Чорноморського басейна, яка 26–27 березня 1936 р. розглядала їх на закритих судових засіданнях без участі сторін захисту й обвинувачення в місті Одесі. Підсудна І. Савицька, відповідаючи на запитання членів суду, розповіла про те, що А. Лагунович був частим гостем в її помешканні. Коли ж він повернувся із села, то бідкався, що розбитий: мовляв, на селі голод, людоїдство, безчинство. Висловлював недовіру колективізації й успіхам радянської влади. Пригадала також миколаївський період життя. За її словами, антирадянське виховання дітей в школі проявлялось у тому, що педагоги користувались вилученими підручниками як посібниками й ставили шкідливого характеру п'єси. Діти ходили до костюлу, а педагоги це підтримували й не витравлювали у них релігійні забобони.

У свою чергу, А. Лагунович заявив, що він білорус й поляком себе ніколи не вважав, про голод він нічого подібного не говорив, а винним себе вважає лише в тому, що як комуніст, не розповів нікому про бажання П. Кропивницького втекти до Польщі.

Єдиний свідок на суді — Олександр Свірський (перший чоловік І. Савицької, пенсіонер НКВС) розповів: "Савицьку знаю з 1919 року [...] Ми розійшлись з нею років 12 тому. Розійшлись мирно. Спочатку вона, як полька, була антирадянськи налаштована. Мені було дуже важко її перевиховувати [...] Характеризувати Савицьку по цій справі не можу, але ясно розумію, чому її судять за контрреволюційний злочин. Нутром відчуваю, що вона не радянська людина".

Однак суд вирішив інакше й направив справу на додаткове розслідування, зобов'язавши слідство допитати П. Кропивницького. Цього ніхто не збирався робити. Розпочалась тривала відомча тяганина і лише з другої спроби зшити білими нитками справу вдалось направити до позасудового органу. Особлива нарада при НКВС СРСР, 1 вересня 1936 р., постановила ув'язнити звинувачених до ВТТ терміном на п'ять років кожного²⁸. Згідно архівних матеріалів, Авенір Лагунович помер в ув'язненні 7 березня 1938 р.²⁹, а подальша доля Ірини Савицької залишається невідомою. Реабілітували їх 20 серпня 1991 р.

Показово, що 15 липня 1936 р. ТВ УДБ НКВС УСРР надіслав відповідному відділу Одеського облуправління лист, в якому охарактеризував дії

слідчого як "компрометуючі слідство". Зокрема, вказувалось, що в одному з протоколів допиту Лунев, записав показання Савицької про те, що "... вона розгледіла в камері на стіні малюнок військового судна — за її припущенням, намальований рукою Кропивницького і з цього зробив висновок про зв'язок контрреволюційної організації "ПОВ" з Морським військовим флотом..." А "в обвинувальному висновку тов. Лунев допустив запис особистого спостереження як пункту звинувачення: "... в квартирі Лагуновича ... серед газет за 1935 р. виявлений портрет лідера контрреволюційної троцькістської організації Г. Зинов'єва. Зрозуміло, що обвинувачений, поряд з діяльністю в "Польській організації військовій", вів активну троцькістську роботу..."³⁰ За недбалість І. Лунева мали притягти до дисциплінарної відповідальності, однак це не вплинуло на долі невинних людей.

Остання, третя справа відноситься до лютого 1936 р. Тоді особливий відділ УДБ УНКВС по Одеській області "ліквідував" попередню розробку "Гість — галичанин". За нею був заарештований Михайло-Віктор Миколайович Хомулек й направлений до 4 спецкорпусу одеської в'язниці³¹. Перед цим його виключили з Комуністичної партії й звільнили з Одеської артилерійської школи ім. Фрунзе (ОАШ), де він обіймав посаду командира батареї. Очевидно, що це був взаємопов'язаний процес. На волі залишилися дружина Тетяна Іванівна та малолітній син Георгій.

На допитах підслідний розповів про свій життєвий шлях. Народився він 18 січня 1898 р. в містечку Михайловиць Унгварського повіту Австро-Угорської імперії у робітничій сім'ї. Батько працював на нафтових промислах у місті Дрогобичі, а в 1911 р., його, як ландштурміста, призвали до армії. На другому місяці служби глава сім'ї загинув від удару коня в груди. Тому матері довелось самотужки виховувати трьох синів. В 13-тирічному віці старшого, Михайла-Віктора, забрав до себе материн брат, який працював на залізничній станції поблизу міста Львова.

З початком світової війни юнак повернувся до матері й батракував до травня 1916 р., а потім був призваний до австрійської армії й 22 червня того ж року відправлений на італійський фронт. У 1918 р., під час останніх боїв австрійської армії в Італії, отримав поранення в груди та ногу, захворів на малярію й потрапив до польового лазарету. Після поразки Австро-Угорщини у війні був направлений спочатку до Чехо-Словаччини, в місто Кошице, а звідти — на батьківщину. Однак по дорозі, біля міста Самбор, був мобілізований до Української Галицької армії. У 1919 р., під час бою УГА проти польської армії під містом Стрий, потрапив у полон, звідки невдовзі втік. Опинившись вдруге у Чехо-Словаччині, працював на каменоломнях поблизу м. Михайловиць в одній роті з російськими військовополоненими. Увійшовши в довіру до росіян,

разом з ними на початку 1921 р., прибув до Москви, а ще через два тижні — до Києва. Наступного року, маючи велике бажання навчатись, звернувся до секретаря польбюро при ЦК КП(б)У К. Вишневського і за його безпосередньої підтримки потрапив до Військової школи червоних комунарів ім. Й. Уншліхта в Москві, яку закінчив у 1926 році й через деякий час приїхав до Одеси.

Прагнучи перевірити правдивість розповідей підслідного, Одеське облуправління направило запит до обліково-статистичного відділу ГУДБ НКВС СРСР: "За підозрою у веденні контрреволюційної і розвідницької діяльності на користь Польщі нами заарештований колишній командир батареї Одеської артилерійської школи [...] З його розповідей виходить, що у лютому 1921 р., він прибув в числі російських військовополонених з Чехо-Словаччини через Німеччину і проходив в Москві через евакопункт № 1, що розташований поблизу Рязанського вокзалу. Хомулек мав документи на ім'я Кузьменко Петра, завдяки чому йому вдалось виїхати з Чехо-Словаччини. З Москви Хомулек був направлений на Україну. Прохання перевірити це по архівам..."³² Невдовзі, 22 березня 1936 р. Одеське облуправління отримало відповідь про те, що "матеріали за 1921 рік [...] за давністю часу знайти неможливо"³³. Ще через п'ять днів ОБ УДБ НКВС УСРР повідомив одеських колег: "Вишневський Константин Йосипович, колишній редактор газети "Серп" і заступник завідуючого польбюро ЦК КП(б)У, в 1919 р. прибув на Україну з Польщі із завданнями керівництва "ПОВ" з метою проведення шпигунської роботи.

У 1929 р. Вишневський увійшов до українського центру "ПОВ" й 1934 р. засуджений на 10 років і в теперішній час знаходиться в Соловецьких таборах..."³⁴.

Слідству Хомулек пояснив, що приїхав до радянської держави, боячись репресій на батьківщині за службу в УГА, однак йому не повірили й 4 березня 1936 р. пред'явили звинувачення в тому, що він прибув в СРСР з розвідницькою метою і брав участь у контрреволюційній націоналістичній організації (ст.ст. 54-6, 54-11 КК УСРР)³⁵.

На допиті від 19 березня 1936 р. Хомулек підтвердив своє знайомство з Кропивницьким, з яким вони разом навчались на одному курсі у військовій школі в Москві. Влітку 1933 р. Хомулек випадково зустрівся з колишнім однокурсником в Одесі та відвідав його квартиру. Їх остання зустріч відбулась через три тижні, на Грецькій вулиці: "...На цей раз я був не один, а з помічником командира батареї ОАШ, Пирогом Павлом. Він також був курсантом школи ім. Уншліхта і впізнав Кропивницького. Після цього я його не бачив..."³⁶ А на допиті від 28 березня того ж року, що його провадили відразу двоє — начальник 1 відділення ОБ 6 стрілкового корпусу й одеського облуправління НКВС, Я. Шаєв та помічник

військового прокурора того ж корпусу, Румянцев, підслідний категорично відкинув свою вину й показав, що жодних розмов з П. Кропивницьким про існування в місті Одесі "контрреволюційного польського підпілля" не мав³⁷.

Незважаючи на те, що слідство не здобуло жодних доказів вини обвинуваченого, 19 липня 1936 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Хомулека до ВТТ на три роки³⁸. Подальша доля залишається невідомою. Реабілітований він був 21 листопада 1989 р.

Отже, протягом 1933–1936 рр. одеські органи держбезпеки, виконуючи вказівки з центру, проводять арешти за міфічною справою "Польської організації військової". Скільки тоді постраждало мешканців Одеської області, поки що невідомо. Очевидно, що прізвища рідних, друзів, знайомих, колег по роботі ставали основним матеріалом для "розкручування" наступних справ. Інформація про них накопичувалась в літерній справі Одеського УНКВС під умовною назвою "ПОВ". Методами слідства часто ставали залякування та шантаж, грубо порушувались норми процесуально-слідчих дій: на багатьох документах не проставлена дата й відсутні необхідні підписи, не всім арештованим пред'являли обвинувачення, нерідко залишали без розгляду скарги й заяви людей.

Вироки, у порівнянні з наступним періодом "Великого терору" 1937–1938 років, були відносно м'якими. Людей відправляли до виправно-трудових таборів терміном від 3 до 5, рідше до 10 років, позбавляли виборчих прав, конфісковували майно й переслідували їхні родини. Декого звільняли, але вони залишались у полі зору НКВС і, ймовірно, були знову заарештовані. Необхідно також відзначити, що по відбутті термінів покарання у ВТТ поляків повторно репресували за попередніми обвинуваченнями й направляли на поселення у віддалені місцевості СРСР. Фактично, тавро неблагоннадійних було прикріплене до них на все життя, вони були позбавлені основних прав і свобод радянського громадянина й не могли розраховувати на повноцінне життя у тогочасному суспільстві.

Перший етап перегляду архівно-слідчих справ припав на середину 50-х – початок 60-х років. Згідно з документами справ репресованих, перегляд здійснював військовий трибунал Одеського військового округу, справи припинені за відсутністю або недоведеністю складу злочину. Другий — на 90-ті роки. В цей період Одеська обласна прокуратура та військова прокуратура Одеського військового округу реабілітували репресованих на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи з відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років" і Закону України від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні".

Сфабрикована у надрах ДПУ — НКВС справа "Польської організації військової", була одним з найгучніших політичних процесів у 30-ті роки ХХ століття в Радянському Союзі. Як правило, за "ПОВ" приписували поляків, але масові людські трагедії негативно впливали на свідомість усіх радянських людей, незалежно від їх національності, соціального статусу, віку чи професії. Розбудовуючи незалежну демократичну державу, варто пам'ятати про те, що подальший розквіт та цивілізаційний поступ є неможливим без оприлюднення й вшанування імен тих, кого позбавили життя, принизили та незаслужено забули за тоталітарної радянської доби.

---

¹ Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса, 2005. — Т. 3. — С. 93.

² Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. Р-2000. — Оп. 2. — Спр. 58 а. — Арк. 391.

³ Там само. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 467. — Арк. 46.

⁴ Там само. — Спр. 433. — Арк. 65 — 82.

⁵ Там само. — Спр. 434. — Арк. 72.

⁶ Там само. — Арк. 152.

⁷ Там само. — Арк. 159.

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 28 (за 1951 р.). — Спр. 33. — АРК. 283.

⁹ Стронський Г. Репресії проти польського населення України у 30-ті роки // Проблеми слов'язнавства. — 1994. — Вип. 46. — С. 49–60; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті рр./ З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1995. — № 1/ 2. — С. 116 — 156; Кульчицький С. В. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років: (До 50-річчя операції "Вісла"). — Львів, 1998. — С. 13 — 18; Кривуцький І. Поляки між українцями у більшовицьких концтаборах // Визвольний шлях. — 1999. — № 7. — С. 865 — 874; Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ ст.). — К., 2001. — 254 с; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / В. А. Смолій (відп. ред.), Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін. — К., 2002. — С. 448–449; Мокрицький Г. Жертви справи про "Польську організацію військовою", сфабрикованої Житомирським УНКВД // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.) / Редкол.: А. Т. Давидюк та ін. — Вінниця, 2002. — С. 72–76; Шкварець В, Шитюк М. Терор проти громадян польського походження на півдні України у 20–30-ті роки ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2003. — Вип. 7. — С. 154–161; Рубльов О. С. Викриття "агентури польського фашизму" в УСРР: "Справа" "Польської військової організації" 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 7. — С. 170–189.

¹⁰ Про арешти по справі "ПОВ" у роки "Великого терору" див.: Смирнов В. А. Реквієм ХХ века: Часть II. — Одесса, 2003. — С. 180–201.

¹¹ У 30-х рр. ХХ ст., такої організації вже не було. В архівно-слідчій справі на П. А. Кропивницького є довідка Центрального державного особливого архіву СРСР про те, що "...відомостей про існування

"ПОВ" на території СРСР після 1922 р. немає. В архіві є відомості про існування цієї організації на території Росії з 1914 по 1920 роки. У 1922 р. ця організація в Польщі була розпущена".

¹² ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 26 (за 1951 р.). — спр. 2. — Арк. 46–51.

¹³ Там само. — оп. 27 (за 1951 р.). — спр. 10. — Арк. 1–4.

¹⁴ Там само. — Ф. 5. — Спр. 726. — Арк. 91 — 94.

¹⁵ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3285. — Арк. 122

¹⁶ Там само. — Арк. 112.

¹⁷ Там само. — Арк. 133 — 134.

¹⁸ Там само. — Арк. 135 — 136.

¹⁹ Там само. — Арк. 137 — 139.

²⁰ Там само. — Арк. 149 зв.

²¹ Там само. — Арк. 156.

²² Там само. — Спр. 2000. — Арк. 26.

²³ Там само. — Спр. 2001. — Арк. 197.

²⁴ Там само. — Арк. 196.

²⁵ Там само. — Арк. 222-224.

²⁶ Архів управління Служби безпеки України в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24660-п.: В 3-х т.

²⁷ Там само. — Арк. 429.

²⁸ Там само. — Арк. 438.

²⁹ Там само. — Арк. 442.

³⁰ Там само. — Арк. 408-410.

³¹ Там само. — Спр. 23814-п. — 167 арк.

³² Там само. — Арк. 144.

³³ Там само. — Арк. 143.

³⁴ Там само. — Арк. 142.

³⁵ Там само. — Арк. 8.

³⁶ Там само. — Арк. 112.

³⁷ Там само. — Арк. 130.

³⁸ Там само. — Арк. 166.